

1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн

ШЫН

Шинтиел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

№ 33
(17995)

2011 чылдың
март 29,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

ТЫВА. Өзүдениң базымнары

БОЙДУС-ЧУРУМАЛДЫГ «САЙ-ХОНАШ»

• Барыын-Хемчикте дыштанылганың турлаг-лагери

2011 чылды Тус черниң бараан бидүрүкчүлериң чылы кылдыр барлаан болганда, ооң-биле чергештир туризм адырын хөгжүдериңге үлүүн кирип турар сайгарлыкчыларга күрүнениң талазындан туза-деткимче көрдүнүп турары көрүнүг болбастың аргазы чок. Ынчангаш республикага туризмни сайырадыры-биле күрүне деткимчелин алыр талазы-биле бизнес-өлөвселдер шилелгезиниң конкурсуңуң тиелекчилериниң бирээни хуу сайгарлыкчы Анай-Хаак Викторова Сарыглар (чурукта).

Ол «Сай-Хонаш» дыштанылгала баазаның чаагайжыдары-биле 500 рубль түнүг сертификатты күрүне деткимчези кылдыр алган. Тываның тайга-таңдылары кыш боорга, маңган ак хар-биле шып-тына бээр, а чай боорга, чүзүн боорга өнүг айыраң чечектер-биле чингир ногаан көктүг, шык-тыр оюду-биле хевистелдир чатты-тып, арга-эзими чаагай чыттыг ай-зын-биле байлак алаар. Ол бүгүнү республикадан дашкаар келген балчылар көргөш, магадап хан-кайы, катап-катап келир күзелдиг болу бээрлер. Ынчангаш бистиң туртувус каас-чараш бойдуз-биле туристерни болгаш аалчыларны сорунзалыг-биле демей хаара ту-туп, туризм адырының хөгжүл-дизин алган.

«Сай-Хонаш» дыштанылгала баа-зы Барыын-Хемчик кожуунуң аян-Кол деп бойдус-чурумалдыг ерде туруп турар. Ол Ак-Довурак оорайдан ырак эвезе, Ак хемни еке бээр, малчын аалдарның

турлаанда. Үениң сайзырап хөг-жүп турары-биле «Сай-Хонаш» баазаның амгы шагның сөс кур-лавыры-биле кэмпинг-бааза деп адап турар. Ол даштыкы чурттар-дан келген аалчылары-виска-даа билдингир болгаш таарымчалыг дээрзи билдингир. Кэмпинг дээр-ге англи дылдан «лагерь» дээн утка-лыг сөс.

Хуу сайгарлыкчы Анай-Хаак Сарыглар даштыкы дылдардан англи болгаш француз дылдарны эки билер. Ол өөренип алган дылдарын практикалары-биле 2002 чылда-ла эвээш-бичилеп таныыр-билири эш-өөрүн эдери-п, төрөөн черлерин көргүзүп чоруп эгелээн. Оон чоорту аалчыларның көвүдээни-биле улуг ажыл кылдыр сайзырадып эгелээш, эрткен чы-лын 2010 чылда, Туризм чылында, хуу сайгарлыкчы болуп, «Сай-Хо-наш» дыштанылгала баазаның ажит-кан. Ажыл-херээниң тускай бүрүт-келин эрткеш, чедишкениң эге-лээннер. Олар күрүне шаңгалын алыры-биле республика конку-рузунга тилеп алгаш, ам улаштыр сайзыраарын көрүп турарлар.

«Сай-Хонаш» дыштанылгала баа-зы амдызында чүгле чылыг үеде ажылдаар кылдыр эгелеп турар. Чайын өглерни тип, иштин бүрүнү-биле тыва эт-сеп-биле дерип каан. Ында аптаралар, ширтек, суугу, үлгүүр дээш, шупту дериг каасталгасы тыва. Ук бааза-ның ажиттыңан кол сорулгазы — дыштанып келген аалчыларны болгаш туристерни малчын аалдар чанынга чурттап, оларның көдээ

чымыштыг ажыл-ижи-биле чоок таныштылары болгаш көргүзери. База ол ышкаш тыва чоннуң бурунгу өгбелериниң чаагай езу-чаңчылдары-биле болгаш амгы үеде кайы хире езу-чаңчылдарын сагып турарыл дээш, оон-даа өске чүүлдери-биле таныштырып со-нуургадыры. Баазада янзы-бүрү маршруттуг айттыг аян-чоруктар, кожа-хелбээ чыдар малчын аал-дарже айттыг, чадаг, аалдаашкын-нар болгаш холушак аян-чорук-тар база бар. Ол ышкаш сыгыт-хөөмей сонуургаар кижилерге тускай мергежилдиг хөөмейжи-хөгжүмчү мастер-класстарны эрт-тирип, тыва хөгжүм-херекселде-ринге база өөредир. Айттыг, чадаг аян-чоруктарны очулдурукчулар болгаш тускай мергежилдиг тайыл-бырлачылар тайылбырлавышаан, удуртуп турар.

Баазаның удуртукчузу Анай-Хаак Викторованың демдегеп турары-биле алырга, «Тыва чурту-вуска туризм адыры черле сай-зыраар болза эки, чүге дизе бистиң чараш чуртувус-биле даштыкы чурттарның-даа өске чоннуң төлээлери кээп, бистиң чонувустуң амыдыралын сонуургап таныжып алырынга дузалыг болуру. Чеже-даа чараш езу-чаңчылдыг болза, оларның багай талалары бар болуп кайгадыптар чүүлдер база бар болур. Ынчангаш шак ол багай чүүлдерни чидирип, оларны болдурбазы-биле ажылдаар болза

Кэмпинг-база «Сай-Хонаш»

Республика Тыва,
Баруун-Хемчикский кожуун
sai-xonash.wordpress.com
e-mail:ana-saryglar@yandex.ru
tel: 8-923-542-65-66,
8-923-383-71-09

эки. Кандыг-чүү-даа болза Россия-да-даа, даштыкы чурттарда-даа «сервис» деп чүве турар, ону бедик деңнелге чедирип алыры чугула дээрзи билдингир. Ону чедип алыр болза-ла, бисти сонуургаар болгаш бээр келир күзелдиг туристерниң саны оон-даа хөй болур. База ол ышкаш бистиң кылып турар ажылы-ыс чуртувустуң бойдузунга болгаш чонунга хора чедирбес ужурлуг,

бойдушту чаяганы хевээр артты-рып, аңаа хумагалыг болур ужур-луг бис, харын-даа бурунгаар сайзырап хөгжүүрүңге идиг болу-ру чугаажок» — деп, А-Х. Сарыг-лар дыңнаткан.

Туризм чылында хөй ажыл эгезин алган болгаш моон-даа соңгаар сайзыраар дээрзинге бүзүрел улуг.

Валерия КОНГАР.
Ай-кыс МАСПЫК-ОЛДУҢ
тырттырган чуруу.

ТЕРЕ-ХӨЛ КОЖУУН: ХӨГЖҮЛДЕНИҢ ХЕРИИ БАЗЫМЫНДА...

• Оглу, кызы черин, чуртун алдаржыдар җе удавас.

Тайга эдээ болур оймалык чер-де Балыктыг сумузуңуң админи-стративтиг төвү Тал суур. Сууржун амыдыралдың чаа-ла ора-сомазы көстүп, тудуг-суур немежи-п тура-рынга улуг дөгүм дизельдиг элек-тростанцияны сумуңуң чагырык-чызы Ф. Сенди мында ажилдаткан болгаш сайгылгаан чырыы хүннүң чырып турар. Спутник-биле харыл-зажыр таксафон хереглээн кижилерге бараан болган. Аныктар өг-бүлелерге чурттаар оран-сава тудуп алырынга демек болуру-биле ыяш дилдирер цехти ажыл-лалда кириген. Ам чүгле ажыл-даар-ла, ажылдаар. «Көдээ черниң социал хөгжүлдизи» деп тускай сорулгалыг программаның ботта-нышкыны-биле фельдшер-акушер пунктузун, көдээ клубту маңаа ажыдары — мурнунда салдыгган

руур көдээ ишчилери-биле харыл-зааны тударының бир хевири — моторлуг хемени база садып ал-ганы аргыжылгага ол-даа болза дөгүм. Ол чокта чайгы үеде чүгле аът-биле аалдар аразынга чорукту чогудары база берге-ле.

Сумуга хамааржыр «Балык-тыг» көдээ ажыл-агый коопера-тивин Оксана Тоткановна Сенди 2006 чылда тургускаш, ооң келир үези, ында ажылдап турар малчын-нары дээш сагыш човаан чоруур кол кижиле ол. «Агроуплетпур ком-плекзин хөгжүдери» деп тускай сорулгалыг программаның күсели-биле 2 млн. рубль эгидилгелиг чээли акшазын алгаш, каш чүзүн малды ыраккы Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Тожу, Таңды кожууннардан садып эккелгеш, чылдан чылче ооң өзүлдизин чедип алганы — бурун-гаар херии базым. Ол Оксана Тот-кановнаның баштайгы дээрзинде

садып алганы 50 хире баш сарлыы, 200 хире баш шээр малы көдээ ишчилерге ажылды бээр кол чүүл бооп турар. Бо хүнде ол мал 1130 баш шээр, 139 баш сарлык, сим-менталь уксаалыг 24 баш инек, 45 баш чылгы мал, 50 баш иви четкен. Оларның 520 хире бажы төрүүр хой, өшкү, 80 ажыг бажы төрүүр сарлык, төрүүр инектерниң бажы 24, 20 баш бе, 24 баш мынды бар. Оларны Ээрмес, Хөктерге, Боом-Бажы, Шар-Хамчык, Инек-Буурлук деп черлерде аңгы-аңгы малчын коданнарда азырап кадарбышаан, хайгаарап турар.

Алызында бо эрес-кежээ, тут-тунгур удуртукчу иениң сорулгазы — сүт-бараан фермазын ажыда-ры. Ынчангаш симменталь ук-сааның сүткүр инектерин албан-биле Балгазындан садып эккел алган.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЕРЕ-ХӨЛ КОЖУУН: ХӨГЖҮЛДЕНИН ХЕРИИ БАЗЫМЫНДА

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында.)

Ол-ла бүгү мал-маганын садып алгаш, орук-суур чок, машина-техника чедери берге черге чедирип алыры безин дыка берге айтырыг дээрзин ол чажырбады. Шупту малды чаңгыс «КамАЗ»-ка чүдүрер эвес, каш удаа рейстерни кылып, транспорт, кывар-чаар материал дээш хөй чарыгдалды үндүргөн. Ооң кадында ол мал онча-менди кээр боор бе, чидириглер база тургулаан.

Ынчалза-даа хол сула салдын-майн, эгелээн үлө-херээн улам хөгжүдүп чогудары-биле бүгү күштү ынаар углапкан: боттун чыып турган акша-хөреңгизин-даа, машина-балгатты-даа, чурттап олурган оран-савазы-даа. Ам ол бүгүнүн түңнелдери эки талаже көстүп эгелээр, улам сорок кирип, малды малдап турар малчынарнын «малдын чаш төлүн төрүүр баштан чүс хуу камгалап алыр болза, ооң үжөн хууун боттарыңар алыр силер» деп деткээни — езулуг-ла улуг деткимче. Ынчангаш «Балыктыг» көдээ ажил-агый кооперативинин малчынары мал тудуп, ону малдаарын база бир кол ижи кылдыр санап эгелээни — хөгжүлденин көскү бир херии базымы-дыр.

Балыктыгнын малчынары-биле ужуражып, чугаа-соот солчуру-биле кара даң бажында үнгөш, орай дүне 2 шак ажып турда дедир ээп келдивис. Кундус хемнин эрин дургаар Хөктерге-Аксы деп черде Алдын-оол Самба, Ольга Кожевникова аныяктарнын, Боом-Бажында Константин Седиптин, Хиримникте Альберт, Ирина Намгайларнын, Балыктыг-Хемнин эрин дургаар тайга-таксыл эдээ черлерде Сарыг-Хамнакта Семен Чигжиттин, Мажыдайда Белек Очурнуң дээш, хууда малын малдап турар кижилеринин малы кышты хүр ажып турар болду.

Мал оолдаашкыны кажан эгелээр деп сонуургап айтыргаш, тайга чер болгаш агаар-бойдус орай чылыыр, ынчангаш бүгү-ле төрүүр малды апрель айда оолдаар кылдыр планнаанын билип алдым.

Тере-Хөл кожуунга малчын коданнарны эргий кезип чорааш, бир сонуургаан чүүлүм — ында мал оору чок, ынчангаш малды одарже үндүр ай дептер, олары оъттап-оъттап алгаш, кежээ кода-нынче кирип кээр. Кунгуртугда чурттап турар хуу малдыг кижилерде база ындыг деп дыңнадым: мал боттары оъттап чоруур, шала күскээр күскү хонаштарынче, а кыжын кыштагларынче мал боду чоруй баарга, малдын ээлери ооң соондан барып чедер.

База солун-даа, магалыг-даа аа, а республиканын чамдык кожууннарында кандыг ийик — малды кадарып чорда безин күш-биле хунаап, оорлап алпаар таварылгалар бары чажыт эвес болгай.

Амгы үеде Тере-Хөлдүн малчынарында бөрү айтырыгы харын бергедээн болгаш хүннүн чидиг айтырыгы болу берген. Малчынар малын кадарып турда-ла, сын кырында кедеп чыдар, шай ижи алыр дээш бичии-ле көрбейн баар аразында алкан болур. Бо удаада кожууннун мал эмчилери-биле малчын коданнарны кезип чорааны-выс эки болган: бөрүге балыг-

латкан малдарнын балыын арыглап, эмнер сыкырытып, эмчи дузазын көргүзүп чорду.

Ол чорааш тере-хөлчүлөрниң тос эртинезинин бирээзи, ыдыктыг үжөн үш баштыг Ондум даанга чалбарып, ак сүттү чажып, чаламаны азып, күзелдеривисти илеретивис-даа, өршээ, бурган! Ыдык дагнын бетинде кыштап турар хууда малын малдап турар Белек Комбуевич Очурнуң кыштаанга база кирип, аяк шайны аартады-выс. Өөнүн ээзи Чечек Ямбиловна-биле иелээ 80 хире баш шээр, 40 хире баш бода малын малдап олурар. Ажы-төлү шупту улгаткан, найысылалда, ынчангаш оларынга өмөк-дөмөк болуру-биле чаңчыккан ижи-биле туттунушпушаан. Ол чораан хүнүвүсте малчынарнын хайнак (сарлыктан) инээ чартык шак бурунгаар ийис бызаалапкан деп өөрүнчүг медээ дыңнааш, кижжи эмнелгезинге-даа баарывыска ийис чаштар төрүттүнгөн, малчын аалда-даа бода мал-даа ийистээн деп ховар болушкуннарга мен безин өөрүп, моон безин алгаш көөрге, ону тере-хөлчүлөрниң кижжи саны-даа, малы-даа арбыдап өзериин чараш им-демдээ-дир аа деп түңнөп, иштимде оларга йөрээл салып сымырандым.

Шак ынчалдыр бай Балыктыгнын маадырлыг, эрес-кежээ малчынарын эргип чорувуста шак-даа орайтаан.

Эртининде сумунун чурттакчылары-биле келген аалчыларнын — ТР-нин көдээ ажил-агый сайыды А.М. Саая, Тере-Хөл кожуунун чагырыкчызы Э.М. Манчин, Тере-Хөл кожуунун баштыгы — Төлээлекчилер хуралынын даргазы Е.С. Иргит оларнын киржилгези-биле ужуражылга болуп эрткен. Чоннун талазындан айтырыг — сумуга ФАП болгаш клуб эргежок чугула херек объектилер ол деп. А аныяктарны ыраккы Балыктыгже сорун-залаарда ол чокта канчап-даа болдунмас. Чаа тургустунуп турар суур болгаш кылыр ажылдар, чедир шийтирлээр айтырыглар хөй.

Сумунун социал чидиг айтырыгы — херээжен чон шуут эвээш. Чуртталганын чаяакчызы, амыдыралдын каастакчызы херээжен чон чокта, чоннун чайгаар өзүлдээни кайын турар, чараш өңүр чүве безин чок ышкаш. Сумуда каш санныг херээжен чон шупту өг-бүлелиг, а бот эр кижилеринин саны дыка хөй. Оларга душтук кыстар дилээр дээш суму чагырыкчызы Ф. Сенди кандыг-даа аргаларны бодап турарын Кызылдан келген даргалар хөк-биле хүлээп ал турарын эскергеш, шынап-ла, дарый шийтирлээр чидиг айтырывыс-тыр, бижип көрүңер, дунмам деп, менден дорт диледи.

Ол айтырыгны шийтирлеп алырынын бир аргазы — өске кожууннардан мал, сакман ажылынга, сезоннуг — кат чыыр дээн ышкаш ажылдарже 20-ден 30 хар назылыг херээжен чонну, бети дize, Чонну ажилга хаара тудар төп таварыштыр эвилелдеп эккээр, олар маңаа салым-чолун тып, амыдыралын шуудадып, бай Балыктыгнын керни болуп артып каап болур-дур дээн саналды сайыт кириди.

«Найысылалдын төвүнде чыгылып алган кылашпап чоруур, тодаргай чурттаар чери чок аныяк херээжен чонну база эккеп болур-

дур. Оларны эмчилеткеш, бир-бир малчынарга кадып каап болур. Тайганын тайгазында мында арага-дары садып турар эвес, доктаамал чоруп турар машина-балгат база чок, ам удавас апрель айдан эгелеп хемнин дожу бадып, орук муңгашталыр, оон чүгле хемнер дажып каапкан соонда, чеди айда аргыжылга тургустунуп турда, олар кылаң-тас апаар чадавас деп» — база бир санал кирди... Черле бар-ла аргаларны көрүп тургаш, душтук кыстарны Балыктыгже чалаар — түңнел ындыг.

Үнген-кирген чонунга аштыг-чемниг, холу чемзиг, эрес-кежээ Балыктыг чону-биле байырлашкаш, Каргы сумузуун малчынарынынче оруувус уламчылаптывыс. Орук дургаар кайгамчык чараш бойдус чурумалы, маңган ак хар, арыг агаар чорукчуларны өпей-лээн-даа дег...

Каргы сумузуун административтиг төвү Белдир-Чазы суур. Мында база шупту чаа тудуглар: чуртталга бажынары, чагырга бажыны, фельдшер-акушер пунктузу... Чагырга бажынын чедип, байдал-биле таныжар-дыр дээш тук киискип турар бажың ол-дур дээш, ынаар углаптывыс. Чаа туттунган бажынын чаагай чуксуг, чаа будаан будуктун чыдындан өскеде бисти уткуй кээр элеш кыныр чүү-даа чогулу. Бо хире чазак-чагырга деткип, республиканын тускай сорулгалыг программанын боттанышкыны-биле тудуг-суурну тутчуп бээр, аңаа чурт тудуп чурттаксаар кижжи чок болганы ол бе?

Ам канчаар, Каргы хемни дургаар чурттаан сумунун чурттакчылары болур хуу мал малдап турар малчын аалдарга чедип, ижинкара чок чугаалажыр сорулга-биле чоруптувус. Мөңгө ногаан ыяштар-биле холуй үнгөн шыргай арганы тавартыр хемнин дожун ол-бо талазындан кежи чорааш, аалдарнын дап-тал ортузунга чыгылыр-дыр деп дугуржуп алдывыс. Орук ара малчын коданнардан кижилерни уурук-сууруктап чыып чорза-чорза, автобус дола берген. Ам келген кыштаавыс малчынар Серенмаа биле Андрей Хертектин Богур деп черде турлаа. Ол кожуун төвүнден 60 км ыракта черде. Көдээ ажил-агый сайыды биле кожуунун харыс-салгалыг ажилдакчыларынын келгенинче өөрүп, сөөлгү медээлерни дыңнаар-дыр дээн ышкаш, сын-марлаштыр олурза-олурза база кижжи эңдерлип келди.

Каргы сумунун чагырга даргазы Нина Севэзнова баштайгы дыңнадыгны кылды. Сумунун

өреге бар, ында шупту 172 кижжи чурттап турар. Сумунун чурттакчы чонунун хуу малынын баш саны көвүдээн болгаш олар колдуунда малын малдап, шупту көдээде. Чоннун аргыжылгазынга Каргы хемни кежир көвүрүгүн сандан үнгени улуг шаптараазынны тургузуп турар. Ынчангаш хем дожу батлаанда-ла, көдээ ишчилер чайлагарынче көжүп чоктай бээр. Ол көжүп чедэ бээр, чер эки кургааан боор болгаш, мал-маган аарып, кыргалга бо-ла таваржып турар. База ол ышкаш хөй чуулдазы кылыр «ванналар» чок болганындан чоннун малын сөөлгү чылдарда чугбастаан, оон уржуу-биле мал саргыга туттуруп, эки деңгел албайн турары — база бир шийтирлээр айтырыг. Ол берге айтырыгларга торлуш дивейн, каргыжылар ада-иезинин угун салгап, ада-өгбелеринин чуртун ээлеп, оон иштинде аныяктар хөйү-биле мал ажылынче кирип турары демдеглексенчиг.

Каргыжыларнын болгаш өске-даа тере-хөлчүлөрниң бир берге айтырыгы одар-белчирилери хуужудуп алырынын айтырыгы бооп турар. Тере-Хөл кожуунун девискээрин арга-арыг шыва алган болгаш, ол черлер арга-арыг ажил-агыйнын федералдыг агентилегинге хамааржыр федералдыг өнчү бооп турар. Ынчангаш ол хуужуттунмас, а арендап алырынын аргазы бар хевирлиг. Юридиктиг тайылбыр тус черниң чурттакчыларына херек-тир деп чагыксаан ийик мен.

Чоннун талазындан азыраан малга дотация акшазын канчаар ап болурул, тудуп алган чуртталга бажынынга акша компенсациязын эгидип алыры, мал-маган, көдээ ажил-агый техниказын садып алырынга эң эки арга-хевирлер кандыгыл дээн ышкаш айтырыгларга сайыт харыяларны берген.

Мал бажынга, оон иштинде чылгы малга, сарлыкка дотация акшазын, бирги ээлчегде, көдээ ажил-агый кооперативтери, бүдүрүлгелер алырын тайылбырлааш, хуу мал тудуп турар кижилер аратараачын ажил-агыйын, азы төрөл бөлүк аайы-биле кооператив тургузуп алырын сүмелээнин, бодум хуумда, эки чүүл-дур деп көөр чордум. Чижээлээр, бир баш чылгы малга республика бюджетинден 500, федералдыг бюджеттен 250 рубльди, сарлыкка бир баш дээш — федералдыг бюджеттен 1200 рубльди, шээр малдын бир башка республика бюджетинден 35, федералдыг бюджеттен 105 рубльди алыры — мал азырап олурар улуска эки деткимче-дир.

— А «Көдээниң социал хөгжүлдээ» деп тускай сорулгалыг программанын боттанышкыны-биле бажың тудар дээш алган акшазы-биле бажың тудуп алган аныяктар чүге мынчага дээр сумунун төвүнде туттунган чурттаар оран-савазынче көшпээни?» деп айтырыг база маңаа тургустунган. Шак ындыг хевирлиг акшаны алыксап турар кижилер хөй, а чамдык кижилеринин ол акшаны шын эвес чарыг-даанындан өскелерге «доора чудук» чыдыпкан деп болур. Тускай сорулгалыг акшаландырышкынын шын эвес чарыгдарга, оон өске чидиг айтырыглар илчирбеленип чоруп каарын кижжи бүрүзү билген турары артык эвес.

ТР-нин көдээ ажил-агый сайыды

батарея) деп республиканын кай сорулгалыг программанын малчынарга таныштыр кожуун чагыргазы тавары чагыгларны кириерин база наткан.

Кожуунун сумуларынга чорааш, ажыл чок хамаатын хөйүн база эскерип көр. Оларнын сонуургап турары — Чонну ажилга хаара төпке оларны тургузуп, акшазын берген болза. Шак шын айтырыг — боттарыны дукциязын садып-саарар оларда чок, найысылалга ырак, ону садып алыр кижжи Ынчангаш «дириг» акша огула херек, сонгаар хоораи Кызылда өөренип турар төлге чорудуп бээр акша төптүн учедунга туруп алыр айда ийи катап демдеглед чүве шуут болдунмас, ылан апрельден июль айга чеди-дыг-даа орук-суур аразылыр. База баш мунгаш, бергыг, Кунгуртуг суурда тажы-төлү демдегледип кааге, федералдыг хоойлуг чөрүшкөк...

Сөөлгү чылдарда алдын-сырбык көвүдээн-даа оон үнези шоолуг эвес, ын бо чылын сырбыктар суурж кээп турар апарган. Шаак каш күрүненин белеткел чок, алгы-кеш хүлээп ал база тыылбас.

Балыктыгнын бир анычыны Тарыс чоогунда тайг моолдар кирип келгеш, боолап алгаш, чүгле мыйы зип алпаар апарган дээш, гайы аажок бажын чайып хөйүн чугаалап турар. Ол чын сөөлгү чылдарда м «Уранхай кадаларнын» нарын кажааларына акааш, ашактарынын эзе орун хозунче кири идип каа — дээр апарган-дыр дидир. дээни ол деп айтырамын валарнын инек, айт малын руң, чүү-даа чок кылып каа — дээни ол-дур дээш, боданы берди... Бо матер да ону кирип турарым у Тере-Хөл кожуун биле М кызыгаарлажып чыдар делеринде күрүне деңгелин пирлээр айтырыглар барнын айткыскадым. Тарыс анын ындында черлерде (ч кожуунда эвес) кызыгаалары Тыванын девискэ ханылап кирип кел чыдары биле көрүп болур!

Үениң аайы-биле хай айтырыгы база кол чери турар. Тайга-таксыл черлерлыг харылзааның чагылары зары база болдунмас, ы ыраккы малчын коданнар «Анкара» деп рация хары каттап тургузарын малчын дилээ... Шийтирлээр аилар, кылыр ажылдар «ажыг», ону чүгле бир де ажып эртип болур.

Бай-байлак оран-чурттары — Тере-Хөлдүн оолдтары, черин, чуртун алдар күш-ажылы-биле өскелерни дэ бээр үелер удавас келизинге бүзүрөп, байырлажыдым. База катап ужура Тере-Хөл!

Айлаң МО

Авторнуң тырттырпуктары.

Сүт-Хөлдөн медээлер

Малы онча-менди

Чеден хар четкен-даа болза, сеткил-аа-даа сергек, алызындан ажил-ишчи малчыннар Седип Сагдыевич, Ва-Шой-Сүрүновна Ондарлар Дөң-Ужу черде кыштаанда 400 ажыг баш шээр черде кыштаанда 400 ажыг баш шээр бода, чылгы малын хүр-менди кыш-ладып турар. Оларның коданында баш-гы төрзөн хойларының 76 хураганы кыш-шыраак, боткур, онча-менди. Кодан-малдың күш-деңгилдези, кадыы эки, мал ич четчир.

База ол ышкаш Тыва Республиканың адалыг малчыннары Экер-оол Күжүгеттин, Э-оол Ондарның, Тарыс Ондарның кодан-дарының баш саны база четче бүрүн, деңгели шыраак.

Кадыкшылга клуву

Суг-Аксы суурнуң хоочуннары кадык-ла клувун тургускан. Баштайгы чыышка куун чагыргазының төлээзи Р.Э. Доржу, а-ажылдың хоочуннары Д.Л. Күжүгет, Ховалыг, В.Ч. Монгуш, Б.К. Ондар, Т.А. нгуш, О.С. Балдан-оол олар арга-сүме-ин кадып, чаа тургустунган клубка дет-чени көргүзерин илергейлээнер. Улус өөредилгезинин тергенини, хоочун-ны, хоочуннар чөвүлелинин даргазы Александр Тангытовна Ондар кадыкшылга

клувунуң даргазынга томуйлаткан. Ук клуб-туң кежигүннеринде янзы-бүрү мерге-жилдерге ажилдап чораан хоочуннар хаара туттунган. Клубтуң кежигүннери айда чаңгыс катап чыгырын дугурушкаш, кылыр ажилдарының планын тургузуп алганнар.

Хайгааралда алдынган

Дыштаныр хүннерде ийикпе азы байырлалдар үезинде кожуун чагырыкчызы О.А.Монгуш боду баштап алгаш, чагырга бажыңга доктаамал дежурныйлаашкыны организастан турар. Аңаа кожуун чагыр-газының харысалгалыг ажилдакчылары, көдээ ажил-агы эргелелинин даргазы А.К. Сарыглар болгаш хей-ниити ажилында идепкейлиг кижилер киржип, кожуун девис-кээринде хей-ниитинин корум-чурумун хай-гаарал турар. Ынчалдыр кожуунуң бүгү-ле ажил-агыларын, албан черлеринин ажил-чорудулгазы хайгааралда алдынган.

Чаартылгалар бар

Кожуунуң иштики херектер (полиция) килдизинин начальниги, майор А.Д. Донгак баштаан коллектив хей-ниитинин корум-чурумунуң үрекчилери-биле демиселди күштелдирип, ук албан черинде чаартыл-галарны кылып эгелзэн.

Тодаргайлаарга, ажилдаар кабинет-

терни аянчыдып шеверлээн, шалада чаа-чадыгларны чаткан, чырык сайгылгааннары аскылаан. Бичежек ийи печканы одалга черинде салган соонда, ажилдакчыларның ажилдаарыңа таарымчалыг бүгү байдал-дар тургустунган. Килдис чаа автомашинаны алганы кожуун девискээринге корум-чурум тударыңа улуг дөгүм болган.

Чонунга ачы-дуза

Нарын дериг-херекселдер, эт-сеп сеп-тээр-селиир талазы-биле тускай мергежил-диг Орлан Сотович Монгуш Суг-Аксы суурда бажың арендап алгаш, ол мас-терскаясында чонга ачы-дузаны чедирип турар. Соодукчу, телевизор, компьютер дээн ышкаш нарын тургузулуг эдилелдерни чон септеди алыры-биле хүн бүрүде чагыглар кирип турар. Оон аңгыда бо мастер өңүг чуруктарны тырттырып, ачы-дузаның чаа хевирин база шингээди алган. Оглу Айбек компьютерни тургузуун эки билер болгаш, нарын ажилдарны кылып турар. Кожуунуң ол-бо сумуларындан чагыглар кирип турар. Олар чоннуң чагыг-ларын саадатпайн күүседир дээш артык кезектерни оон-моон тыптынып, сагыш човангыр ажилдавышаан, боттарыңа хоомай эвес орулганы кирип ап турар.

Шевер кыстар

Хуу сайгарлыкчы Кира Сарыгларның «Энерел» садының баазында кожуун,

республика чергелиг уран шевер дааранык-чылар мөөрейинин каш дакпыр тиелекчизи, ус-шевер, уран-холдуг даараныкчы кыс Аида Анай-ооловна Ондар «Алдын-Сай» аттыг ательени ажыдып алган.

Ол даараныкчы эжи Орлана Ондар-биле чоннуң янзы-бүрү чагыгларын хүлээп албышаан, хереклекчилерниң күзелдерин барымдаалап, аңгы-аңгы хевирниң эр-даа, херээжен-даа аяныг, чараш хептерин саа-датпайн даарап берип турар. Ылаңгыя байырлалдарга, куда-дойларга кедер, торгу-чычыдан даараан өң-баазын чечектерге дөмей херээжен хептер, соңа көжегелери дээш, чараш чүүлдерни даарап турарлар.

Ательеде 4 даараныр машина, чүзүн-бү-рүн материалдар бар. Чагыкчылар өөрүп четтиргенин шевер кыстарга бо-ла илере-дирлер.

23 бөрү узуткаттынган

Азыраан малдың, аңың-меңиң, дириг амыттарның дайзыны — бөрүлерниң өзүп көвүдээнин барымдаалааш, кожуун чагыр-газы тускай доктаалды үндүрүп, көдээ ажил-агы эргелелинин ажилдакчылары, тус-тус сумуларның удуртукчулары-биле де-мин каткаш, бөрү-биле демиселди күш-телдирген. Чидиг демиселди, аңаашкыны, аглаашкыны күштелдиргениниң түнелинде бо хүннерге чедир 23 бөрүнү узуткаан. Ол талазы-биле Ишкин сумузуңуң аңчылары эң-не эрестин көргүзүп турар.

Бораш ОНДАР.

Культура амыдыралы

КӨРҮКСЕНЧИГ, ДЫҢНАКСАНЧЫГ ҮРЕР ХӨГЖҮМ!

Март 24-те Улусчу чогаадылга бажыңыңа Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестри тургустунганындан бээр 3 чылыңа тураскааткан улуг концерттин Россияның Культура ажилдакчыларының үнүңге уткуштур белек кылдыр көргүскен. Оол уруг болза, 3 харлап турда, улуг доюн — бажын хылбыктаар деп байырлалын эрттирери тываларның үе-дүптен бээр сагып келген чаңчылы болгай. Улуг назылыг кижилери, дөргүл-төрелдери үш харлаан — кижилер болган деп, бичии кижиниң эң баштайгы өнүч-хөреңги, мал-маган, эт-севиниң эгезин тургузуп, келир үеде өөренип, амыдырап-чурттаарының магадылалы кылдыр өстүрүп көвүдедири-биле чыып бээр.

ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестринин бо чараш байырла-да чыылган чонга олут чедиш-болган. Аалчылар-даа арбын. ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Ка-роолдун өмүнээзинден байыр-бижикти оон оралакчызы О.Юн номчаан. Республикада тап турар хей национал чоннуң ин каттыштырып, оларның са-сеткил культуразын байыда-га кирип чоруур үлүг-хуузу ш, Россияның культура ажил-чыларының хүнү-биле бүгү тура болгаш уран чүүл ажил-чыларыңа байыр чедирби-н, оларның иштинде 3 харлап ар үрер хөгжүм оркестрин албан Валерьевич онзалал дем-лээн болган. Эвээш үениң дур-унда күштүг коллективти тургу-ш, Тываның Аъттыг шериниң үр хөгжүм оркестринин эки чылдарын, 65 чыл эрткенде, ал диргизип, өгбелерин эки ал-херзэн төлөтти-биле улам-тап, чурттуң иштинге төрзөн ийин ат-алдарын бедик тудуп ууру дээш, оркестринин уран удуртукчузу, кол дирижеру, а Республиканың алдарлыг изи, делегей чергелиг конкурс-ның лауреады Тимур Дыртык-ович Дулушка база коллектив-хөгжүмчүлеринге чоргааралын эретишаан, моон сонгаар-даа ынчалчак чедишкенин күн сеткилин Шолбан Валерьевич эретен болду.

Бодунуң өмүнээзинден Рос-сияның культура ажилдакчылары-н хүнү-биле Дина Ивановна О-нчиралда чыылган культ

ажылдакчыларыңа, үрер хөг-жүмнүң хөгжүмчүлеринге байыр чедиргеш, эки дыштанып ап, чаа-чаа энергия-күш-биле республика-ның чурттакчы чонунуң хей-адын көдүрүп, кижилерниң чүректери-де отту улам чалбышталдыр өс-күдеринче кыйгырган. 3 харлап ту-рар хөгжүмчүлерин күш-ажылын ол бедии-биле үнелеп, үш-ле чыл-дың дургузунда олар кайгамчык чедишкениннерлиг болуп, Россия-ның чамдык оркестрлеринин 25 чыл иштинде кылыр ажилын кылып чет-тигипкен деп онзалал демдеглеви-шаан, оларның мурнунда чогаадык-чы хей-хөй ажилдар манап тура-рын, оларның тиилелгелери улам немежиринге бүзүрелин илереткен.

ТР-ниң культура сайыды В.О.Донгак республиканың ко-жуун, сумуларындан чыылган кол-легаларыңа профессионал байыр-лалы-биле байыр чедирбишаан, кызымаккай ажил-ижи дээш олар-га өөрүп четтиргенин илереткен. Чазактың культура адырыңа улуг деткимчези дээш Ш.В.Кара-оолга өөрүп четтиргенин илереткен. «Хүндүлүг коллегалар, чогаа-дыкчы төлөвилелдерни тургузуп, эки үрө-түннелдерни чедип алырын күзедим. Чазактың грантылары бар-дыр, тиилелгени күзедим!» — деп, сайыт чугаалады. Оон аңгыда 3 харлап турар оркестрге белек — бүрүн хөгжүм дериг-херексел-дерин чагыткан турган, олар чедип келген деп өөрүнчүг медээни сайыт дыңнатты.

Буян-Маадыр Түлүштүн «Да-

Үрер хөгжүм оркестри 3 харлаан.

эглээ. Сценада экранда — даш көжээ кижилер. Оон кыры-биле ак-ка-ра булуттар, далай чалгыы дег, ужугуп эртип-ле турар. Аялганың шириин, сүрлүг хөөнү диңмиттелип, бирде оожургал турда төөгүнүн арыннары — чаа дайын-чалбак кижиниң угаан-медерелинге чурутту-нуп келир. Виктор Токаның «Тай-га симфониязын» ойнай бээрге, төрзөн Тывавыстың дамырак кара сугларының шулураажындан эге-лээш, даң хаязында янзы-бүрү куштарның мыжырашкан үннерин-ден, аң-меңиң алгы-кышкызыңа чедир, шапкын хемнерниң шимзэн-даажы, меңги баштыг тайга-сын-нарың улаан хат-шуургаңыңа че-дир — төрзөн дириг бойдузувус каракка көстүп, кулакка дыңналып келир.

Концерттин күүселде бүрүзүн көрүкчүлөр диңмиттиг адыш час-каашкыннары-биле уткуп, үдөп турду. Оркестриниң ыраажызы Тыва Республиканың алдарлыг артизи, делегей чергелиг конкурс-тарның лауреады Софья Кара-оолду чаш көк аразында чаңгыс борбак частып келген чараш че-чекке дөмейледим. Уян, чараш, күштүг үнү-биле ырлай бээрге, чоргааралдан кижиниң хөрек-чүрээ дакпыжап келир. Аныяк

Олар чүгле хөгжүм ойнап турар эвес, а шүлүктөп, ырлап, танцы-лавышаан, цирктеп, акробатикалап — канчал турбас дээр! Шуут кай-гамчык.

Кызылдың А.Б.Чыргал-оол а-тыг уран чүүл училищезинин үрер хөгжүм оркестрин 2008 чылдың март 24-те ТР-ниң Чазааның Дар-газының доктаалы-биле ТР-ниң Ча-зааның үрер хөгжүм оркестри кыл-дыр тургускан. Коллективтин а-сураа мыя аразында чурттуң иш-тинде алгаан. Оркестр — Бүгү деле-гейниң үрер хөгжүм ассоциация-зының Чөөн-Европа салбырының кежигүнү. ТАР-ның Аъттыг шерии-ниң үрер хөгжүм оркестринин чаагай чаңылдарын катап диргис-кени дээш коллективти Россияның Президентизи Д.А.Медведев Ада-чурттуң Улуг дайыныңа тиилел-гениң 65 чылыңа тураскааткан юбилейлиг медаль-биле шаңнаан. 9-ку Бүгү-россия Ассамблеязының үрер хөгжүм оркестрлеринин конкурсузунуң лауреады, аңаа «На-ционал аян дээш» база «Көрүкчү-нүн сонургалы» деп номинация-ларга тиелекчи болган. Орел, Крас-ноярск, Абакан хоорайларга эрт-кен делегей чергелиг конкурс-тарның тиелекчизи. «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүм фестиваль-конку-рузунуң Гран-при шаңналының үш дакпыр эдилекчизи.

Байырлыг кежээге экран дам-чыштыр делегейде ат-сураа бил-дингир политиктер, хөгжүмчүлөр бистиң үрер хөгжүм оркестрин магадаан сеткилин илереткен чы-лыг-чымчак сөстөрүн дыңнааш, чоргаарланып ордувус. Ол дээрге Культура болгаш уран чүүлдүн Москваның күрүнө университеди-ниң ректору Рамазан Абдулатипов, Бүгү-делегейниң үрер хөгжүм ор-кестрлеринин Чөөн-Европа салбы-рының удуртукчузу Йожеф Чикота, Латвияның күрүнө оркестринин ди-рижеру Янис Пуриш, Белгород облазының күрүнениң үрер хөг-жүм оркестринин удуртукчузу Юрий Меркулов олар-дыр. Йожеф Чикота бистиң үрер хөгжүм оркестрин «Азия оркестри» деп бедии-биле үнелеп чугаалады. «Ам чүү болур ирги?» деп манап көөрүвүске, күүселде бүрүзү-биле бисти кайгадап, улам магададып турдулар, дыка далаш херектиг боттарывыс безин далаш херекте-ривис утуп, тыва оркестринин концертин ыял-ла төндүр көөр ужурга таварыштывыс. Көрүксен-чиг, дыңнаксанчыг-дыр!» дээн де-легей чергелиг улуг хөгжүмчүлө-риниң эки сөстөрүн номчукчулары-выска өөрүп дамчыдып ор мен.

Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестри Улуг Ти-илелгениң байырлалы Май 9-та бир дугаарында Арат шөлүңге аъттыг үнүп кээп, ойнап турда, чыылганнар бөргүн уштуп өрү октап, ураалап турганын сактып келдим. Ол чараш байырлалдың режиссеру ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдак-чызы А.С.Серен хөгжүмчүлө-биле улуг үлө-херекти бүдүргенин маңаа демдеглээри артык эвес. Оон бээр чылдың-на улуг байыр-лалдарда аъттыг үрер хөгжүм ор-кестри бисти өөртүп турар апар-ган. Оларның чараш оюнун эрт-тирбейн көрүп, өөрүп, чоргаар-ланып дыңнап чоруулар.

Төрүттүнген хүнүң-биле, чараш оркестр!

Светлана БАЛЧЫР.

В.САВИНХТЫҢ тырттыр-ган чуруу.

3.3. Хамаатының бижимел дилэзін
селдезин көөрү:
Ямының даалганы күүседир харыысалт
ан структурлуг кезээниң начальниги
ретардан хамаатының дилээн алг

инден эгелээш, 2 хонук иштинде хамаа-
нын дилээн болгаш анаа кошкан ма-
алдарны өөренип көөр;

Бир эвес бижимел дилег тургускан ай-
тырыгларын утказын талазы-биле яамы-
нын дилээлгелеринге хамаарышпас
аажыл-хүлээлгелеринге, ону бүртүктүндөн
тан таварылгада, ону бүртүктүндөн
7 хонук дургузунда хамаарыш чогуур
инче азы өске ведомствонун албан-
чыны кижизинче тайылбырлыг чагаа-
лар чорудар болгаш дилегнин авторунга
ини өскээр чорутканын дугайында
биле дыңнадыр;

Бир эвес хамаатынын чагаазы яамынын
ини чорудулгазын талазы-биле нор-
дунг хоойлу-дүрүм актыларын чаарты-
п талазы-биле саналдарлыг болза,
ини хүлээп алырынын аргазын (бүгү чыл-
ыннарны өөренип көрүп тургаш) көөр;
Бир эвес хамаатынын дилээнде ооң кон-
сус эргелерин азы өске улустун кон-
сус эргелерин боттандырырынга дет-
е дугайында дилег бар болза, хамаа-
ны дилээн хандыраы-биле хоойлу
ар үндешинер барын хынаар;

Бир эвес хамаатынын дилээнде яамынын
болза ооң албан-дужаалдыг кижилери-
нчил-чорудулгазында четпес чүүлдер
ында дыңнадыр бар, бир болза олар-
жыл-чорудулгазында шүгүмчүлел бар
а, чагаада бар барымдааларнын үнде-
а хынаарынын эргежок чугулазынын ду-
да шийтирнн хүлээп алыр;

Бир эвес хамаатынын дилээнде яамынын
а-дужаалдыг кижилеринин хамаатынын
а чорунун эргелерин болгаш хоойлу
ар сонургалдарын үрээр чорукка
ген хөдөлишкннеринге (хөдөлбээн
ага) хомудал бар болза, хамаатынын
зын көөрүнүн чурумунун дугайында
изастыг шийтирнн хүлээп алыр, ооң
нде хамаатынын эргелерин, хостуг
а болгаш хоойлу езугаар сонургал-
а катап тургузарынын азы камгалаа-
а талазы-биле хемчеглер алырынын
а-биле;

Хамаатынын чогуур резолюция салган
ын даалга күүселдези дээш харысал-
бодунун структурлуг кезээни специа-
лчу-биле хуусаазын болгаш чурумун
ышаан чорудар, бир болза, боду көө-
е алыр. Чагааны яамынын шийтирнн
иделишкннерин (хөдөлбээн чорун)
ал кааптып болур специалистери көөр
а дамчыдары хоруглуг.

Хамаатыларнын бижимел дилегле-
карыларны белеткээр.

Бир эвес хамаатынын бижимел дилээнде
аынын мурнунда чорудуп турган ди-
инге хөй санныг харыыларда айтырыг
салдынып турар болза, ооң кадында
а чаа барымдаалар болгаш чылда-
р чок болза, Тыва Республиканын юс-
херектеринин талазы-биле сайыды
а бирги оралакчызы, оралакчызы)
а дилээниң үндешин чогуун болгаш
аырыг талазы-биле хамааты-биле ча-
аырын, бир эвес айтырыг дилег
а мурнунда чорудуп турган өске-даа
ери чаңгыс ол-ла күрүнө органынче
унуп турган болза, соксадырынын
ада шийтирнн хүлээп алыр эргелиг.
а шийтирнн дугайында дилег кириген
ага дыңнадыр.

Бир эвес дилегде салдыганын айтырыгга
а күрүнө азы федералдыг хоойлу-биле
ап турар чажыты ажитпайн берип
ас медээлиг болза, дилег кириген
ага ында салдыганын айтырыгга
а айтыганын медээлерин ажадып
азы-биле холбаштыр дорт берип
азынын дугайында дыңнадыр.

Бир эвес хамаатынын дилээниң харыы-
а ажилдакчызы хамаатыларнын
а дилеглеринге харыылар белеткеп
а, ону даалга күүселдезинге харыы-
а Тыва Республиканын Юстиция
аынын (сайыттын бирги оралакчы-
а оралакчызынын) резолюциязынга
а күүседир.

Бир эвес хамаатынын дилээниң харыы-
а ажилдакчызы хамаатынын ди-
агаш хамаатынын дилээниң материал-
а дилегнин авторунун барымдаалары-
а дилээнин тодарадыр сорулга-биле ба-
а жайыттыг эргелерин, хосталгалары-
агаш у...

катап тургузарынын азы камгалаарынын
талазы-биле хемчеглер хүлээп алыры-биле
өөренип көөр болгаш эргежок чугула
апарган таварылгада, хамаатынын дилээ-
а биле үнүүшкүнүг хыналданы чорударынын
дугайында саналды кириер.

Бир эвес даалга күүседиринге үнүүшкүн-
нүг хыналда кылыры, немелде материалдар
дилээри албан, бир болза өске-даа хем-
чеглер алыры чугула апарган таварылгада,
даалга күүселдезинин хуусаазын Тыва Рес-
публиканын юстиция сайыды (сайыттын бирги
оралакчызы, оралакчызы) 30 хонуктан
эрттирбейн, узадып болур.

Бир эвес сорулга-биле яамынын даалга
күүселдези дээш харысалгалыг структур-
луг кезээниң начальниги даалга күүселде-
зинин хуусаазы төнгүже чедир 3 хонуктан
орай эвес үеде Тыва Республиканын юстиция
сайыдынын (сайыттын бирги оралакчы-
зынын, оралакчызынын) адынга ажилчы
чагааны даалга күүселдезинин хуусаазын
узадырынын эргежок чугулазын үндешиниң
кылдыр кириер.

Бир эвес Тыва Республиканын юстиция
сайыды (сайыттын бирги оралакчызы, ора-
лакчызы) даалга күүселдезинин хуусаазын
узадырынын дугайында шийтирнн хүлээп
алган таварылгада, хамаатынын адресинче
ооң дилээнге харыыны чорударынын хуу-
саазын айыткан (эргежок чугула болза)
дыңнадырынын чорудар.

Яамынын даалга күүселдези дээш харыы-
салгалыг ажилдакчызы хамаатыга харыынын
төлевилелин белеткээр, ону яамынын струк-
турлуг кезээниң удуртукчузунга көргүзүп
алыр болгаш Тыва Республиканын юстиция
сайыды (сайыттын бирги оралакчызы, ора-
лакчызы) ат салыры-биле кириер.

Бир эвес дилегде салдыганын айтырыг-
ларга харыыларын билдиришкн кирик-
чизинге бижимел-биле берген таварылгада,
хамаатынын дилээн көргөн деп санаар.

Хамаатыга Тыва Республиканын юстиция
сайыдынын (сайыттын бирги оралакчы-
зынын, оралакчызынын) ат салган харыызын
хамаатынын дилээнге кошкан материалдары-
биле кады бүртүкел дугаары тыпсыры база
хамаатынже чорудары-биле секретарьга
дамчыдып бээр.

Бир эвес хамаатынын дилээн Тыва
Республиканын Чазааның Даргазынын Кан-
целяриязынын болгаш Чазааның Аппарады-
нын, Тыва Республиканын Дээди Хуралынын
(парламентизинин) болгаш өске-даа күрүнө
органнарынын даалгазы-биле көрүп турар
таварылгада, чогуур медээни эргежок
чугула апарганда ол күрүнө органнарынче
хамаатыга хоолгазын бербишаан чорудар.

Бир эвес хамаатынын бижимел дилээнде
хамаатынын мурнунда чорудуп турган дилег-
леринге хөй санныг харыыларда айтырыг
катап салдынып турар болза, ооң кадында
чагаада чаа барымдаалар болгаш чылда-
гааннар чок болза, яамынын даалга күү-
селдези дээш харысалгалыг структурлуг
кезектин начальниги бо айтырыг талазы-биле
хамааты-биле чагаалажышкынны сокса-
дырынын дугайында саналды (ээлчеглиг ди-
легнин үндешин чогуу-биле холбаштыр) бе-
леткээр эргелиг. Бо таварылгада яамынын
даалга күүселдези дээш харысалгалыг
структурлуг кезектин начальниги Тыва Рес-
публиканын юстиция сайыдынын (сайыттын
бирги оралакчызынын, оралакчызынын)
адынга бо айтырыг талазы-биле хамааты-
биле чагаалажышкынны уламчылаан ажыы
чогунун дугайында ажил-албан бижинн
кириер.

Тыва Республиканын юстиция сайыды
(сайыттын бирги оралакчызы, оралакчызы)
бо айтырыг талазы-биле хамааты-биле ча-
гаалажышкынны уламчылаан ажыы чогунун
дугайында шийтирнн хүлээп алган таварыл-
гада, хамаатынын адресинче ооң-биле бо
айтырыг талазы-биле чагаалажылганы сок-
сатканынын дугайында дыңнадыгны
чорудар.

Структурлуг кезектер - даалганын өске
күүсекчилери, оларнын хүлээлгелеринге
дүүштүр саналдарны яамынын даалга
күүселдези дээш харысалгалыг структур-
луг кезээниң адресинче (даалга күүселде-
зинге доктааткан хуусаанын чартындан
орай эвес үеде) чорудар.

Яамынын даалга күүселдези дээш ха-

дилээнде айтырыглар ооң хүлээлгезинге
хамаарышпас деп санаан таварылгада,
дилегин көөрүн яамынын даалга күүселдези
дээш харысалгалыг өске структурлуг
кезээнге (ыңдыг харыы алган хүнде азы
дараазында ажилчын хүнде) дагып болур.
Ындыг таварылгада, хамаатынын дилээн
яамынын структурлуг өске кезээнге ол-ла
хүн чорудар.

3.5. Күрүнө хүлээлгезин күүседип тургаш,
хамаатыларнын хуу хүлээп алышкынын
яамыга административтиг чорудулгазын
дараазында чурум-биле чорудар.

Тыва Республиканын юстиция сайыды
(сайыттын бирги оралакчызы, оралакчызы)
хамаатылар хүлээп алышкынын тускай гра-
фикке дүүштүр чорудар (№4 капсырылга).

Хуу айтырыглыг хамаатыларнын даңзы-
зын доктааткан хевирин дептеринге чо-
рудар (№1 капсырылга). Хуу хүлээп алыш-
кын үезинде хамааты ооң бодун бадыткап
турар документини көргүзөр (№2 капсы-
рылга).

Ол документиге үндешилеп хамаатыны
хүлээп алганынын карточказын долдурар
(№3 капсырылга).

Хамаатыны хуузуна хүлээп ап турда,
ооң көдүрүп турар айтырынын иштинге аас-
биле дилегни кылып, бир болза, бижимел
дилегни арттырып болур, ооң иштинде ооң
хажыттыг эргелерин, хосталгаларын
болгаш хоойлу езугаар сонургалдарын
катап тургузар азы камгалаар талазы-биле
хемчеглер алдынар сорулга-биле.

Хамаатынын аас-биле кылган дилээниң
утказын хамаатынын хуу хүлээп алышкын
карточказынга бижиер. Бир эвес аас-биле
кириген дилээнде фактылар болгаш байдал-
дар көскү болгаш олар немелде хыналда
негевейн турар болза, хамаатынын чөпшээ-
рели-биле дилегге харыыны хуу хүлээп
алышкын үезинде аас-биле берген бооп
болур, ол дугайында хуу хүлээп алышкын
карточказынга демдеглээр. Өске таварыл-
гада хамаатынын дилээнде айтырыгларга
харыыларны бижимел-биле бээр.

Хуу хүлээп алышкын үезинде хамаа-
тынын киригени бижимел дилээн бүртүкээр
болгаш бо Административтиг регламент-
биле доктааткан чурум езугаар көөр. Ха-
маатынын бижимел дилээн хүлээп алганынын
дугайында демдеглелди хуу хүлээп алыш-
кыннын карточказынга кылыр.

Бир эвес хуу хүлээп алышкын үезинде
хамаатынын көдүрүп турар айтырыглары
яамынын хүлээлгелеринче кирбейн турар
болза, хамаатыга кайы органче дилег
кириерин тайылбырлап бээр.

Хуу хүлээп алышкын үезинде ооң салып
турар айтырынга харыыны мурнунда
берген турган болза, хамаатыга ооң дилээн
катап көөрүнге ойталап болур, ол дугайында
хуу хүлээп алышкын карточказынга чогуур
демдеглелди кылыр.

Квартал санынын төңүзүнде яамынын
бүрүн эрге берген төлээлери хуу хүлээп
алышкын үезинде кирген дилеглерин
түңнээшкнн кылыр.

Яамыга хамаатыларнын хуу хүлээп
алышкынын талазы-биле ажилдарнын
организациязын болгаш бүртүкелдин Тыва
Республиканын юстиция херектеринин
талазы-биле сайыдынын бүрүн эрге бергени
ажылдакчылар чорудар.

IV. Күрүнө хүлээлгезин күүседип турар үеде ажил-чорудулгага контроль

4.1. Яамыга хамаатыларнын дилеглерин
көөр ажилдарга контролду сайыттын бирги
оралакчызы, а ол чок таварылгада - сайыт-
тын оралакчызы боттандыраар.

4.2. Яамынын даалга күүселдези дээш
харысалгалыг структурлуг кезээ хамаа-
тынын дилээн көрүпкен таварылгада, ону
яамынын секретарына хамаатынын ди-
лээнге кошкан материалдары болгаш ди-
легге дугурушкан төлевилел харыы-биле
кады дамчыдып бээр.

Яамынын секретары берген материал-
дарнын долзуун хынаар болгаш Тыва Рес-
публиканын юстиция херектеринин талазы-
биле сайыт (сайыттын бирги оралакчызы,
оралакчызы) көөрү-биле кириер.

Яамынын секретары ат салган экзем-
лярны бүртүкээр болгаш дилегнин авторунче
харылзаазы таварыштыр чоруда-

рын боттандыраар азы билдиришкн ки-
рикчизинге хол үжүү-биле холунга тыпсып
бээр.

Харыыны авторнун айтып бергени элек-
троннуг адресче электроннуг почта канал-
дары-биле чорудуп берип болур. Бо тава-
рылгада бижимел харыыны белеткээр, Ад-
министративтиг регламент езугаар хынадыр
болгаш ат салдытыр, бүртүкедир, чүгле ооң
соонда дилегнин авторунче электроннуг
почта болгаш почта харылзаазынын канал-
дары-биле чорудар.

Яамынын секретары хамаатыларнын
дилеглерин көөрүнүн талазы-биле "нарядты"
тургузар. "Нарядка" баштай дилегнин бо-
дун, ооң соонда хамаатынын дилээн көө-
рүнүн чорудулгазын илередип турар бүгү ма-
териалдарны дес-дараалашкаа-биле база
хамаатынын дилээнге харыынын бүртүкээн
экземплярнын хоолгазын көктээр.

4.3. Яамы хамаатынын дилээн көөрүнүн
талазы-биле даалганы дилегде салдыганын
айтырыгларны шийтирлээрнн хүлээлгезинче
кирип турар өске организацияже чорудупкан
(эде адрестээн) таварылгада, яамынын
секретары берген документилерин долзуун
хынаар база ат салган кезектеринн бүртү-
келин чорудар болгаш дилегнин авторунче
болгаш дилегде салдыганын айтырыгларны
шийтирлээрнн хүлээлгезинче кирип турар
организацияже оларны чорудар.

Яамынын секретары хамаатыларнын ди-
леглерин көөрүнүн талазы-биле "нарядты"
тургузар. "Нарядка" баштай дилегнин бо-
дун, ооң соонда хамаатынын дилээн өске ор-
ганизацияже эде адрестээннин дугайында
үдекчи чагаанын хоолгазын кожар, ха-
маатыга ооң дилээн өске организация көө-
рү-биле чорутканынын дугайында дыңнадыр.

4.4. Яамынын секретары хамаатыларнын
Яамыже кириген дилеглеринн чылдазын,
даңзылаашкын болгаш айтырыгларнын
анализин квартал санында кылыр болгаш ооң
адын салгаш, Тыва Республиканын юстиция
херектеринн сайыдынче кириер хамаа-
тыларнын дилеглерин көргенинн дугайында
даалга күүселдезинн күүсекчи чурумунун
байдалынын дугайында медээни белеткээр.

Тыва Республиканын юстиция херекте-
ринн сайыдынн даалгазы-биле Тыва Рес-
публиканын юстиция херектеринн сайы-
дынн бирги оралакчызы, оралакчызы ха-
маатыларнын дилеглерин көргенинн дуга-
йында даалга күүселдезинн күүсекчи
чурумунга планныг болгаш пландан дашкаар
хыналдаларны чорудуп болур. Хыналданын
түңнелдери-биле Тыва Республиканын
юстиция херектеринн сайыдынн бирги
оралакчызы, оралакчызы хамаатыларнын
дилеглерин көөрүнүн талазы-биле яамынын
структурлуг кезээниң ажылынга үнелел
берген дыңнадыгны белеткээр.

V. Күрүнө хүлээлгелерин боттандырып турар үеде кылган хөдөлишкннерни (хөдөлбес чоруктарны) болгаш хүлээп алган шийтирлерни хомудаарынын чуруму

Яамынын албан-дужаалдыг кижилеринин
олар күрүнө хүлээлгелерин күүседип турар
үезинде кылган хөдөлишкннерин (хөдөл-
бээн чоруктарын) хомудаар административ-
тивтиг чорудулганы дараазында чурум-биле
кылыр:

бо Административтиг регламент-биле
көргөн күрүнө хүлээлгелерин яамынын ал-
бан-дужаалдыг кижилеринн күүседип (ба-
гай күүседип турарынын) дугайында хамаа-
тылар хомудал болур, ооң иштинде хамаа-
тыларнын хажыттыг эргелерин, хостал-
галарын болгаш хоойлу езугаар сонур-
галдарын катап тургузарынын болгаш
камгалаарынын талазы-биле хемчеглер
албайн турары-биле холбашкан;

хамаатылар яамынын структурлуг ке-
зектеринн албан-дужаалдыг кижилеринин
хөдөлишкннерин (хөдөлбээн чоруктарын)
Тыва Республиканын юстиция херектеринн
талазы-биле сайыдынга хомудал болур.

Бир эвес хамааты ооң хомудалын көрге-
нинн түңнелдери-биле хүлээп алган шийт-
пир-биле чөпшээрешпейн турар болза, ол
шийтирнн суд чуруму-биле хомудал болур.

Тыва Республиканың Юстиция херектерининг талазы-биле яамызының бүрүн эргелеринче кирип турар айтырыглар талазы-биле хамаатыларның дилеглерин көөрүнүн талазы-биле күрүне хүлээлгезининг күцселдезининг Административтиг регламентизинге №1 капсырылга

Тыва Республиканың Юстиция херектерининг талазы-биле яамыга хуу хүлээп алышкын үезинде хамаатыларның дилеглерин көөрүнүн дептери

201_ чылдың _____ эгелээн.
201_ чылдың _____ төндүргөн.
Дилеглериниң саны: _____

№	Дилегни кириген хүнү	Хамаатының долу ады	Хамаатының адреси, харылзажыр телефону	Дилегниң кол утказы	Дилегни көргениниң түңнели
1	2	3	4	5	6

Тыва Республиканың Юстиция херектерининг талазы-биле яамызының бүрүн эргелеринче кирип турар айтырыглар талазы-биле хамаатыларның дилеглерин көөрүнүн талазы-биле күрүне хүлээлгезининг күцселдезининг Административтиг регламентизинге №2 капсырылга

Тыва Республиканың Юстиция херектерининг талазы-биле яамыга хамаатының бодун бадыткап көргүзөр документиленниң даңзызы

1. Билдиришкин кирикчизи Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр ооң бодун бадыткап турар бир документи көргүзүп болур, чижээ:

— Россия Федерациязының хамаатызының паспортун (Россия Федерациязының девискээринде чурттап турар Россия Федерациязының 14 хардан өрү назылыг хамаатызынга) (Россия Федерациязының Президентизининг 1997 чылдың март 13-те №232 "Россия Федерациязының девискээринге Россия Федерациязының хамаатызын бадыткап турар кол документ дугайында" Чарлыының 1-ги пунктузу, Россия Федерациязының Чазаның 1997 чылдың июль 8-те № 828 "Россия Федерациязының хамаатызының паспортунун дугайында Дүрүмнү, Россия Федерациязының хамаатызының паспортунунуң бланкызының болгаш тайылбыр бижиниң үлгери" Доктаалы-биле бадылаан Россия Федерациязының хамаатызының паспортунун дугайында Дүрүмнүн 1-ги пунктузу);

— Россия Федерациязының хамаатызының бодун бадыткап турар № 2П майыктың түр шынзыдылгасын (паспортун чидирген хамаатыларга, а ол ышкаш паспорт тыпсырынга чедир хыналда чорудуп турар хамаатыларга) (Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының 2006 чылдың декабрь 28-те № 1105 Дужаалы-биле бадылаан Россия Федерациязының девискээринге Россия Федерациязының хамаатызының бодун бадыткаан паспортка учет талазы-биле паспорт тыпсыр, солур болгаш күрүне хүлээлгелерин күүседирининг талазы-биле күрүне ачы-дузазын көргүзөр Федералдыг миграция албанының Административтиг регламентизининг 10-гу, 37-ги пунктулары);

— ооң бодун бадыткап турар шынзыдылга азы шериг албанныгын шериг биледи (ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң 1974 чылдың август 28-те № 677 "ССРЭ-ге паспорт системазының дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында (моон ыңай - Паспорт системазының дугайында Дүрүмнү) Доктаалының 1-ги пунктузу);

— ниити хамааты даштыкы паспорт (Россия Федерациязынга түр үеде чурттаары-биле чедип келген болгаш даштыкы чуртта доктаамал чурттап турар Россияның хамаатыларынга) (Паспорт системазының дугайында Дүрүмнүн 1-ги чүүлү);

— далайжының паспорту (Россия Федерациязының Чазаның 1997 чылдың декабрь 1-де № 1508 "Далайжының паспортунун дугайында Дүрүмнү бадылаан далайжының паспортунун дугайында Дүрүмнүн 1-ги чүүлү);

— дескен кижини деп санаан дугайында дилегни көргениниң дугайында шынзыдылга

(Россия Федерациязының Чазаның 1998 чылдың май 28-те № 523 "Россия Федерациязының девискээринге дескен кижини деп санаарының дугайында дилегни көргениниң дугайында шынзыдылга дугайында" Доктаалы-биле бадылаан Россия Федерациязының девискээринге дескен кижини деп санаарының дугайында дилегни көргениниң дугайында шынзыдылганы долдурарының, тыпсырының болгаш солурунун Чурумунун 1-ги, 8-ки пунктулары);

2. Бир эвес билдиришкин ээзи даштыкы хамааты азы хамааты эрге чок кижини болза, дараазында чүүлдерни кичээнгейге алырын сүмелеп турар.

1996 чылдың август 15-те № 114 "Россия Федерациязындан үнүп чоруунун болгаш Россия Федерациязынче кирерининг чурумунун дугайында" Федералдыг хоойлунун 6-гы болгаш 24-кү чүүлдеринге дүүштүр даштыкы хамаатылар болгаш хамааты эрге чок кижилер Россия Федерациязынче ооң бодун бадыткап турар болгаш Россия Федерациязынга күштүг деп санап турар визалыг күштүг документилен (хамааты эрге чок кижилерге айыттыг документилерни оларның чурттап турар күрүнениң чогуур органнары тыпсыр) бар турда, бир эвес Россия Федерациязының делегей чергелиг керээлери-биле өске чүүлдер көрдүмнүн болза, кирип болур. Бир эвес билдиришкин ээзи Россия Федерациязының девискээринге чурттаар эргелиг шынзыдылга алган даштыкы хамааты азы хамааты эрге чок кижини болза, 1996 чылдың август 15-те № 114 "Россия Федерациязындан үнүп чоруунун болгаш Россия Федерациязынче кирерининг чурумунун дугайында" Федералдыг хоойлунун 24-кү чүүлүнге дүүштүр даштыкы хамаатылар Россия Федерациязының девискээринче кирер чоруун ооң бодун бадыткап турар болгаш Россия Федерациязынга күштүг деп санадып турар документиленге болгаш чурттаар эргелиг шынзыдылгага үндезилеп кылырын, а хамааты эрге чок кижилер Россия Федерациязынче кирер чорукту чүгле аңаа чурттаар эргелиг шынзыдылга-биле кылып болурун кичээнгейге алырын сүмелеп турар.

2002 чылдың июль 25-те №115 "Россия Федерациязынга даштыкы хамаатыларның эрге-хоойлулуг дүрүмүнүн дугайында" Федералдыг хоойлунун 10-гу чүүлүнге дүүштүр Россия Федерациязынга даштыкы хамаатының бодун бадыткап турар документиленге даштыкы хамаатының паспорту, бир болза федералдыг хоойлу-биле доктааткан азы Россия Федерациязының делегей чергелиг керээлериинге дүүштүр даштыкы хамаатының бодун бадыткап турар документ кылдыр санадып турар документ болур.

Россия Федерациязының хамаатызы

эрге чок кижини бадыткап турар документиленге: даштыкы күрүнениң тывысканы болгаш Россия Федерациязының делегей чергелиг керээлериинге дүүштүр хамааты эрге чок кижинин бодун бадыткап турар документ деп санап турар документ; түр чурттаарынга чөпшээрел бижик; чурттаар

эргелиг шынзыдылга болгаш хоойлу-биле көргөн азы хамааты кижинин Россия Федерациязының чергелиг керээлериинге дүүштүр деп санадып турары өске-даа доку-хамааржыр.

Тыва Республиканың Юстиция херектерининг талазы-биле яамызының бүрүн эргелеринче кирип турар айтырыглар талазы-биле хамаатыларның дилеглерин көөрүнүн талазы-биле күрүне хүлээлгезининг күцселдезининг Административтиг регламентизинге №3 капсырылга

Хамаатыларның хуу хүлээп алышкынының № _____ карточказы

Хүлээп алган хүнү: 201_ чылдың _____ Шак

Хүлээп алышкын үезинде хамаатының бижимел дилээн хүлээп алганының д-демдеглел (билдиришкин ээзинин долу ады) _____

Паспорттан медээлер, адреси, телефону _____

Дилегниң утказы _____

Билдиришкин ээзинге харыы берген дугайында демдеглел _____

Хүлээп алышкын кылган кижиниң ады (долузу-биле бижир) _____

Билдиришкин ээзининг ады (долузу-биле бижир) _____

Тыва Республиканың Юстиция херектерининг талазы-биле яамызының бүрүн эргелеринче кирип турар айтырыглар талазы-биле хамаатыларның дилеглерин көөрүнүн талазы-биле күрүне хүлээлгезининг күцселдезининг Административтиг регламентизинге №4 капсырылга

Тыва Республиканың Юстиция яамызынга хамаатыларның хуу хүлээп алышының графиги

Сайт	Ш.Ч. Монгуш	Пятница	17.00 шактан 19.00 шакка
Сайыттың бир оралакчызы	А.И. Рязанов	Среда	17.00 шактан 19.00 шакка
Сайыттың оралакчызы	Б.А. Биче-оол	Вторник	17.00 шактан 19.00 шакка

Тыва Республиканың Юстиция херектерининг талазы-биле яамызының бүрүн эргелеринче кирип турар айтырыглар талазы-биле хамаатыларның дилеглерин көөрүнүн талазы-биле күрүне хүлээлгезининг күцселдезининг Административтиг регламентизинге №5 капсырылга

Күрүне хүлээлгелерин күүседип турда хөделиишкinnerни дес-дараалашкааның БЛОК-ТУРГУЗУУ

Хамаатылар Тыва Республиканың Юстиция херектерининг талазы-биле яамыга чагааларын чорудар.

Тыва Республиканың Юстиция херектерининг талазы-биле яамында кирген дилеглер бүрүткээр. Чон хүлээп алыр өрээлде секретарь документиленге кирген дугаары болгаш бүрүткээр хуннуг штампыны салыр.

Секретарь дилегни болгаш хамаатыларның дилеглеринде материалдарны өөренип болгаш ону Тыва Республиканың юстиция херектерининг талазы-биле сайытка (сайыт бирги оралакчызынга, оралакчызынга) дамчыдып бээр.

Яамының даалганы күүседип харыысалга алган структурлуг кезээниң начальниг секретарьдан хамаатының дилээн алган үезинден эгелээш, 2 хонук иштинде хамааты дилээн болгаш аңаа кошкан материалдарны өөренип көөр болгаш бодунун структурлуг кезээниң специалистери көөрү-биле хамаатының чогуур резолюциялыг болгаш оларга көөрүнүн хуусаазын болгаш чурумун айыткан бижиктиг дилээн оларга дамчыдып бир болза боду көөр дугайында шийтирнин хүлээп алыр.

Хамаатыларның дилеглерин Тыва Республиканың Юстиция херектерининг талазы-биле яамызының даалга күүселдезинге харыысалгалыг ажилдакчыларының көөр болгаш хамаатыларга харыыларның төлөвилелдерин белеткээр.

Тыва Республиканың Юстиция херектерининг талазы-биле сайыдының (сайыттың бирги оралакчызының, оралакчызының) адын салган харыыларны оларга кошкан материалдары-биле чон хүлээп алыр черниң секретарына бүрүткээшкinnerни үнүп турар дугаарын тыпсыры болгаш хамаатыларга дамчыдып бээр.

В.Ш.Көк-оолдун 105 харлаанынга

МӨҢГЕ, ЧАЛЫ «ХАЙЫРААН БОТ»

Март 14-те Тет-а-тет биче театрда драматург, режиссер, актер Виктор Көк-оолдун 105 харлаанынга тураскааткан байырлыг кезээ болуп эрткен. Кезээниң башкарыкчызы р-ниң алдарлыг артизи Надежда Наксыл В.Ш.Көк-оолдун амдары-биле чыылганнарны таныштырды. Ол дээрже чыылдың уран чүүл колледжизинин болгаш Олимпийжи урлавырлар училищезинин сургуулдары, театрың рочуннары, чогаалчылар, журналистер болдуvus.

ценада азып каан экранга Көк-оолдун чуруу каттыраң-хүлүмзүрүп көрүп орда, ол оон артист коллегалары, чыыл чылыг-чымчак сактыыш-арны кылды. В.Ш.Көк-оол Москвага театрың дээди шко-нга өөренип, Немирович-енкунун, М.Горькийнин, Маяковскийнин лекцияларын аар аас-кежиктиг болган. 1986 тыва театрың үндезилекчи-иң бирээзи болуп, режиссер сполневтин дузалакчызы бо-жылдап эгелээн. Ол үелерде чылыг «Хайыраан бот» деп ол бижээн.

байырлыг кезээге сактыыш-ылгаш, Тываның Улустун чо-узы Александр Даржай дээн: Виктор Шогжапович Көк-Тываның шылгараңгай чо-узы. Оон эрес-омак, оюн-к, аныак чүрээ тыва чоннун хөрээнде дыңзыг соп чо-бо чуруун көрүңер даан, көргөш-ле: «Силер эки чору-ас-кежиктиг болунар!» деп оорарын кижжи эскерип каар. Күрүг арын-шырайындан ас хайгамчык чазык-чаагай кетир.

35 хар чаа-ла ажып чо-Виктор Шогжаповичиниң

бажыңыңа чедип, оон гонорар акшазын чедирип берип чордум. Ынчан ол дыка аарып турган. Ын-чалза-даа кижжи кире бээрге, аарыг шынар чок, омак-сергек чаңы-биле уткуур. 80 хар чоокшулаан улуг кижжи орунундан турар дей бээрге, мен: «Ажырбас, турбайн көрүңер, башкы» — деп девидей берген мен. «Сыртык адаанче кири каап каг шүвө» — дээш, акшазын суп бээр-имге, хөөрежип эгеледи. «Амы-дыралдың эң-не каас-чаражы чүде деп бодаар сен?» Мен домак тыл-падым. «Амыдыралдың эң-не ча-раш-каазы — хөрээженнер! Амы-дыралдың байлаа, эртинези-кыс кижжи. Шынап-ла, амыдыралдың каазы хөрээжен кижжи чараш чор-да, эрлер эзир ышкаш түрлүг, чор-гаар чалгынналып чоруурлар. Ынчангаш «Ах, чаражың!» деп шии-ни бижээн мен» — диди. 30 минута хире чугаалаштыыс. Оон Ынчан сөглээн сөстери сагыш-чүрээмде таңмаланып арткан. Чогаалчының 100 харлаанында «Ах, чаражың!» деп шизин редакторлажып, чы-рыкче катап парлаар ажылга ки-ришкеним — аас-кежик. Оон «Ха-йыраан бот» деп шизин делегей чогаалдарының тергилерини «Тристан биле Изольдага», «Ро-мео биле Джульеттага», Н.Остров-скийниң «Чаңнык» деп шизинге

деңнексээр мен. «Хайыраан бот» — тыва драматургияның эң-не арыг эртинези-дир. Ол шииге деңнежир ужуруг бис. Тывалар чырык чер-ге чурттап-ла чоруур болза, «Ха-йыраан боттун» кежиктиг сылдызы кезээ шагда өшпөс, чайынналдыр хып чоруур, ындыг-ла болзун ам деп йөрээп тур мен.

Байырлыг кезээге культуроло-гия эртемнеринин доктору Айлана Күжүгет сөс алгаш, В.Ш.Көк-оол-дун чогаалдыкчы ажыл-чорудул-газынга бедик үнелелди берди. «М.А.Рамзанованың В.Ш.Көк-оол дугайында сактыышкынын улуг сонургал-биле номчудум. Ында ол (Виктор Көк-оол) «шаңгыр ка-рактары-биле имирээрти көөр»

коллегазының дугайында улуг ынакшыл-биле бижээн. Ол импро-визацияга дыка ынак, удур чогаа-дырының мастери-дир деп бижээн. Шынап-ла, сактыышкындан номчуп көөрге, В.Ш.Көк-оол чам-дыкта сценага ийи шак дургузунда-даа удур чогаалды ойнаптар турган дээр. Оон бирги гонорарны кан-чаар алганын улуг сонургал-биле номчудум. Авазы аары бээрге, оон дилээ-биле хамнааш, тараа-далган, дүлген эът ажылдап эккел-генин ол чаптап, сактып чугаалап чораан. Мындыг онзагай ховар ки-жилеривис дугайында ам-даа че-дир шинчилээр, эртем ажылдарын кылыр ужуруг бис» — деп, эртем-ден чугаалады.

«Хайыраан бот» деп шииңиң кол маадырлары Кара биле Седиптиң ролунда артистер Надежда Ооржак, Олег Сат.

Тыва театрың амгы хоочун ар-тистери Монгуш Дыртык, Анна Ширин-оол чылыг сактыышкы-нарны кылды. Бир катап Ширин-оолдар «Хайыраан бот» соонда, Виктор Шогжаповиче чеде бер-геннер. Хертек Өлбөзекевич тур-гаш: «Че, мени (Кенден-Хууракты) Седип ам чаа бижетеп каапты, Шогжапович?» — дээн. Демгизи амырап, каттырып: «Ажырбас, би-жектөп-даа каавытсын» — деп оюн-баштак харыылаан. Режиссер шии-ниң төңчүзүн өскерттир деп тура-рын дыңнааш, оон дилээ-биле чөп-шээрешкенин чугаалаан. «Ойнаа-рак эргижиреп каарга, чаш уруг безин ону тогбас апаар, чаа ойнаа-ракты сонургаар чоор, уругла-рым. Ажырбас-ажырбас, чогаа-дыкчы дилээшкын херек» — дээн ышкажыл.

Кезээ дургу мындыг солун сак-тыышкындарны өөрүп дыңнады-выс. Шынап-ла, В.Ш.Көк-оол эвес болза, тыва драматургия, тыва театр та кандыг турар. Бүгү тала-зы-биле алырга, ол бирги черде турар-амгы шагны-биле чугаа-лаар болза, Супер-сылдыс. Шии, кино, чогаал, ыры — шуптузунун талазы-биле ол бирги черде.

Ол кезээ сценага үш аңгы сал-галдың артистери «Хайыраан бот-тан» үзүндүлери — Кара биле Се-дипти ойнап көргүстүлөр. Шынап-ла, «Хайыраан бот» мөңгө-дир.

Чаңгыс-ла четпес чүүлдү маңаа демдеглес аргам чок. В.Ш.Көк-оолдун төрүттүңен хүнү деп ба-йырлалды калбаа-биле чарлаваа-ны, хой кижилерниң ол кезээни көрүп шыдавааны хомуданчыг болду.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу.

Уран чүүлдүн кижилери

«ИШТИ-ХӨҢНҮМ ДОЮЛДУРГАН ЧАДАГАН ҮНҮ»

Хөгжүм кижиниң сеткил-хөөнүн көдүрүп, сагыш-сеткилди ээр бир янзы хуулагазын күштүг. Ол оожум, дүрген, лүг, муңгаргай, сергек дээш, янзы-бүрү болур. База ол гаш хөгжүм классиктиг, эстрада, симфониктиг база чирежээлээрге, симфониктиг оркестрнн программанын нап оорарга, кижжи дыка оожум апарып, арта-ла бир-ле гамчыктыг хөгжүм оранынче шымны берген ышкаш ындырар. Хөгжүмнү дыңнап билир болуру дыка чугула. си бүрүзү хөгжүм талазы-биле салым-чаянныг база бас. Ол кижиниң ук-ызыгуурундан салгал дамчып чедип болур, чок болза бойдустан чаяаттыңан салым-анныг база бооп болур. Бистиң Тывавыс хөгжүмчүлөр-е бай оран. Тыва чоннун кайгамчыктыг хөөмөй-сыгыдын, ыраазын болгаш тыва национал хөгжүмнү респу-б-ли-к ат-алдарлыг артистери бүгү делегейге алдаржыдып, чурттарның чонунун сонургалын чаалап ап, кичээ-ин хаара туткан. Ынчангаш бөгүңү үндүрүлгөвиске аның национал оркестринин артизи К-Х.В.Саая-биле талажып көрээлиңер.

Каң-Хүлер Валерьевич Саая Тываның ырак булуңу Мөңгүн-Тайга кожуунун Кызыл-Хая сумузунга төрүттүңен. Ол шко-лачы чылдарын Мугур-Аксы суму-зунга эрттирген. Өөренип тургаш, сонургалының аайы-биле хостуг хүреш секциязынче чоруп турган. Спортка хандыкшылы-биле черге-лештир хөгжүмге база ынак бол-гаш, сумузунун уран чүүл шко-лазының чадаган класынга база өөренип турган. Чадаганың чараш үнү-ле боор, Каң-Хүлерниң келир үеде мергежилниң алыс эгезин салган. Бичизинден-не хөгжүмге салым-чаянныг ынчангы бичи оолчугашка өзүп келгеш, сураглыг артист апаар мен деп бодап каяа турган дээр силер. Ниити билиг школазын дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезинче кирип алгаш, орус дыл талазы-биле бергедээшкыннерге таварышкаш, дедир суурунче чанар ужурга таварышкан. Ол бир чыл дургу-зунда кадарчылап, белеткенип чоруп тургаш, дараазында чылын дужаап кирип алгаш, ону 2006 чылда чедишкынниг доозуп алган. Ол тыва национал хөгжүм херек-селдериниң салбырын бызаанчы мергежилдиг эртемниг болуп дооскан. Оон бир чыл дургузунда тыва хөгжүм херекселдери чазап кылып ажылдап турган.

2007 чылдың февраль айда Тываның национал оркестринин коллективинче кирип алгаш, бо хүннерге чедир ында ажылдап чо-руур. «Тываның бир улуг хөгжүм-нү чуртталгамның аас-кежи деп санаар мен» — деп, Каң-Хүлер Валерьевич сеткилин ажыдып чу-гаалады. Коллективиниң ачызында ол музыка, хөгжүм дугайында улам хойнү билип, чаа-чаа чүүл-дерни көрүп, өөренип ап чоруу-рунга өөрүп чоруур. Ук коллек-тивте ажылдааш, ам 5 чыл чеде берген. Оркестрнн иштинде «Хөг-жүмчү» деп бөлүк база бар. Ол бөлүккө оркестрнн иштинден кым-даа кирип болур. Национал оркестрнн гастрольдап четпээн, барбаан чери чок деп болур. Олар тыва чуртувустун каас-чаражын, ыры-хөгжүмнү алдаржыдып кан-дыг чурттарга четпээн дээр. Каң-Хүлер Саая хөгжүмчү эштери-биле Америкага 20 ажыг хонук дургу-зунда чорааннар, Европа чуртта-рын барык бир ай иштинде эргээн болдулар. Даштыкы чурттарның чаражын магадап ханмаанын ол улуг сонургал-биле чугаалады. Даштыкы чурттарның чонунун тыва хөгжүмге сонургалын, оларны улуг хүндүткел-биле уткуп хүлээп алырын демдегледди. Өске черниң аш-чеминиң дугайында айтырыг-га ол аажок каттыргаш: «Көдээ черге эът аймаанга өскөн болгаш, өске черниң чеминге тааржып ча-дап каан мен. Американың «стейт» дээр тускай эди бар, ол чеми-ле меңээ чоок болган. Ол эът-ти кылыры база тускай — орту-зун шала чиг кылдыр белеткеп каар. Меңээ бодаарга, өске эште-рим черле арга-дуржулгалыг улус болгаш, кандыг-даа чемге таар-жыр болдулар. Мен-не чаңчыгып

чадап каан мен» — деп харыылады. Каң-Хүлер Сааяның өөнүн ишти Ольга Владимировна Саая На-ционал музейниң бойдус килди-зинде ажылдап чоруур. Бо аныак өг-бүлө чаңгыс оолдуг. Каң-Хүлер кол ажылында аңгыда, уран чүүл колледжизинде хөөмөй кичээлин база башкылап турар. Артист ки-жиниң хостуг үези барык чок деп болур. Ынчангаш Каң-Хүлер Ва-лерьевичиден хостуг үезиниң дугайында айтыраарыкка: «Өөм иштиниң дыштаныр хүнү-биле катчы бээр болза, оглуус-биле (оглу кырган-авазы сугда турар) кады шупту албан солун, ажыктыг кылдыр дыштанып алырын кызар-дыр бис» — деп харыылады.

Чонга чараш ырларны, сыгыт-хөөмөйни, тыва национал хөгжүмнү бараалгадып чоруур төлөптиг ар-тистеривис ам-даа немежиң турар болзун деп күзээр-дир мен.

Блиц-анкета:

Төрүттүңен чылы, айы: 1983, декабрь 30.

Чылы: Хаван.

Зодиагы: Те.

Ынак чеми: изиг хан, эът аймаа, манчы.

Ынак спорту: хүреш.

Сонургалы: чазаныр.

Сонургаары хөгжүм бөлүү: «Бела Флек» деп америк бөлүк.

Өг-бүлө байдалы: өг-бүлелиг, бир оолдуг.

Валерия КОНГАР.

Чурукту хууда архивтен алган.

**ТР-ниң ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ ЭРТЕМ ЯАМЫЗЫНЫҢ
САЙЫДЫНЫҢ, САЙЫТТЫҢ ОРАЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ, ЭРГЕЛЛЕДЕР
БОЛГАШ КИЛДИСТЕР НАЧАЛЬНИКТЕРИНИҢ БАЗА
СПЕЦИАЛИСТЕРИНИҢ ХАМААТЫЛАРНЫ ХУУДА ХҮЛЭЭП
АЛЫРЫНЫҢ ГРАФИГИ**

Фамилиязы, ады, адазының ады	Албан-дужаалы	Хүлээп алыр хүннери болгаш шактары	Хүлээп алыр чери
Потапова Анна Мухамеджановна	Сайыт	четверг 14 шактан 18 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 221а
Натсак Органа Доржуевна	Сайыттың бирги оралакчызы	понедельник-пятница 15 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 221б
Тогочакова Тамара Николаевна	Сайыттың оралакчызы	понедельник-пятница 15 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 227
	Сайыттың оралакчызы	понедельник-пятница 15 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 222
Ооржак Анна Салчаковна	Эртем, кадрлар белеткелиниң болгаш мурнады хөгжүдөр «Өөредилге» национал төлө- вилелди күүседир эргелелдин начальниги	понедельник-пятница 8 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 223
Ооржак Владимир Очур-оолович	Ниити болгаш немелде өөре- дилге, кижизидилге эргелелиниң начальниги	понедельник-пятница 8 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 224
Монгуш Айлана Севеновна	Эртем, инновациялар болгаш «Өөредилге» национал төлө- вилелди күүселдезиниң талазы- биле килдистиң начальниги	понедельник-пятница 8 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 217
Монгуш Светлана Владимировна	Школа назыны четпээн, ниити болгаш тускай өөредилге тала- зы-биле килдистиң начальниги	понедельник-пятница 8 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 226
Чаш Светлана Шангыр-ооловна	План-экономика килдизиниң начальниги	понедельник-пятница 8 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 219
Сундуй Надежда Кендиновна	Бухгалтер учеду, отчет болгаш контроль килдизиниң начальниги	понедельник-пятница 8 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 229
Сундуй Чечек Олеговна	Организаствыг болгаш кадр хандырылганың килдизиниң начальниги	понедельник-пятница 8 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 216
Удумбара Марита Тепес-ооловна	Өскүс чаштарның болгаш ада- иезиниң хайгааралы чок арткан чаштарның социал чогумчалы- ның болгаш арга-сүмө деткимче- зиниң килдизиниң начальниги	понедельник-пятница 8 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 231
Шмелева Наталья Викторовна	Профессионал өөредилге бол- гаш кадрлар белеткелиниң та- лазы-биле килдизиниң начальни- ги	понедельник-пятница 8 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 223
Ондар Руфина Викторовна	Организаствыг болгаш кадр хандырылганың килдизиниң кол специализи (юризи)	понедельник-пятница 8 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы каб. 216
Специалистер		понедельник-пятница 8 шактан 17 шакка чедир	Өөредилге яамызы

Чагаалар аразындан

**АЖЫГ-СУГ
АРЖААНЫН...**

Бистер, инвалид улус, кадыывыс аайы-биле чер чедип шыдавас болгаш «Ажыг суг» аржаанының эм-таң шынарлыг, кайгамчык суун савалааш садар болза деп күзээр-дир бис. «Хан-Куль» деп сугну өске черден эккеп, савалааш садып турар болгай. А бистиң төрөөн черивисте үнелеп четтинмес аржааннар бар болганда, оларны болбаазырадып, садып-сайгарып чоп болбас деп. Ынчаар болза чонга ажыктыг, эптиг. Бо саналды чазак-чагырга черлери кандыг хевирлиг көрүп турар ирги?

Кызылдың хоочуннар бажың-интернадының чурттакчылары.

УЛУГ ҮЕР БОЛБАС

Бо чылдың апрельден июньга чедир суг дажып турар үеде улуг үер болбас деп, Тываның ОБЯ-зы санап турар.

Ол ведомствонун парлалга албанының дыңнатканын езугаар алырга, бир эвес агаар чоорту чылыыр, дагларда харлар оожум эрип бадар болза, ынчан үер болбас. Амгы үениң байдалы ындыг болурун көргүзүп турар.

Ындыг турбуже 18 муниципалдыг тургузугнуң 11-иниң — Тожу, Каа-Хем, Кызыл, Эрзин, Таңды, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Бии-Хем болгаш Улуг-Хем кожууннарның, ол ышкаш Кызыл хоорайның чурттакчылары серемчилелдиг турар болза эки деп санап турар. Бир эвес улуг үер болур болза, ниити шөлү 4,6 дөрбелчин километр черде чурттакчылыг 9 чер суг адаанга баар, ол дээрге барык 2 муң хире кижичи чурттап турар 800 ажыг бажыңнар-дыр.

Бистиң корр.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Борис Дамбылович ИРГИТКЕ

Чечек ышкаш чараш
Сеткилиниң бичезин.
Чаштарың дээш бо-ла
Сагыш човаан оор сен.
Уйуктарны өстүржүп,
Уран ырың, тоолуң ыдып,
Хайыралыг авам-биле

Кажан кезээ кады чо
Тудугжунуң чымыш-ы
Шыдал-күжүң немең
Ачавыс сээ мөгейбиң
Аас-кежиин күзедийиң

Уруу, к

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТКЕН

Кызыл хоорайга бо чылдың март 21-ден 23-ке чедир эрге-чагырганың федералдыг структуралары: федерал чок чорук, ИХЯ, ОБЯ-ның Кол эргелели, Наркоконтроль күүселдезиниң эргелели болгаш тускай харыл информация төвү кады тактиктиг тускай өөредилге эр

Оон сорулгазы—транспорт инфраструктуразының объектилеринин болгаш кижилеринин хөйү-биле чыгыр черлеринин терроризмге удур камгалалын хынаары, террорисчи халдаашкынны илере-дир болгаш болдурбас талазы-биле яамыларның болгаш ведомстволарның кады ажылдажылгазын боттандыраары.

Тургузуп каан сценарий езу-гаар «террористер» Кызыл хоорайның девискээринче кирип келгеннер, олар кижилерни долаага тудуп алгаш, «Кызыл АТБ-зи» МУБ-тун автовокзалына хоругдап турганнар. Оон олар политиктиг байдалдыг негелделер тургусканнар. Специалистер «террористер»-биле чугаалажышкыннар кылганнар. Чеже-даа оралда-жыышкын кылырга херекти тайбың байдалга шиитпирлээри болдун-маан. «Террористер» автовокзал-

дың оран-савазын буза бис деп кыжыганнар.

Оперативтиг штаб турары кылыры эргежок шиитпирни хүлээп алган нелинде «террористер» нар, «долаага турган кижилер» хостаан. Өөредилге эртки оперативтиг штабтың хуу-ган. Аңаа өөредилгениң сайгарган. Боо-чепсек черлеринин болгаш эрг камгалаар органнарның киннерин чогумчалыг деп Салдынган сорулгалар чыгынган.

Өөредилге үезинде эпчюк чүүлдерге шыдамы-ны-биле өөрүп четтирип сөстөрүн чурттакчы чонга леп тур бис.

Айыыл чок чоруктуң фидыг албанының Тыва Рлика талазы-биле эргел парлалга албаны.

КОТТЕДЖТЕРНИ ТУДУП ЭГЕЛЭ

«Энергострой» КХН коттедж хоорайжыгашты, шөл аңгы-аңгы хевирлиг (175 дөрбелчин метрден 320 дөрбел метр чедир) коттеджтерни Мурнуу №10 микрорайонга тегелээринче кирип турар.

Тудугга үлүүн кириренин күзээр болза, «Энергострой» КХН-ниң офисинге келир.

Адреси: Колхозная кудумчузу, 2а,
тел. 4-85-29, 8-905-920-4101, 8-923-268-9073.

Эде номчуур

2011 чылдың январь 25-те №8 (17970) «Шын» солунга «Дыңна-дыг» деп эгениң адаанга парлат-тыгган Сүт-Хөл кожуун чагырга-зының тудуг болгаш өнчү башка-рар килдизинче Альберт Нико-лаевич Ирильдин бажың тудары-биле чер участогун дилээн бил-

диришкенинде тудар бажы дугаары дыңнадыгыны кы-таланың частырынының ур-айыттынмайын барган. Ынчаар чарлалга «Сүт-Хөл кожу» Кызыл-Тайга сумузунун С кудумчузу, бажың №14-не мелдени кирир.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ачавыс Василий Монгушевич ДАРЖАЙНЫ сөөлгү үдешкен чоок дөргүл-төрелинге, эш-өөрүнге, чаңгысклассчылар Чаа-Хөл кожуунун эмнелге, школа, мал эмнелгезинин коллективте моральдыг база материалдыг ачы-дуза чедиргени дээш четтиргени илередип тур бис.

Өөнүң ишти база ажыг

Бистиң эргим, ынак кырган-ававыс, ававыс, күш-ажыг хоочуну

**Чогаалчы Сагбалдайевна
ЭРЕЛЧИННИҢ**

үр эвес аарааш, март 27-де чырык өртемчейден чарлып чоруткан ханы кажыыдал-биле дыңнаттывыс.

Сөөлгү орукче үдээр хүнү март 30-де 11 шакта Каа-Хем сумунун Сосновая кудумчузу, бажың №40, кв. 1. Телефон: 8-923-268-4073

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, очулга — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9130. Чагыг 33. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тувакредит» Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049300000
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Орталык Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының боддалар редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харыылаш